УДК 930.2:94(=512.19)«1989»
DOI: 10.18523/2617-3417.2020.3.54-61

Кислий М.-О. О.

ПОВЕРНЕННЯ КРИМСЬКИХ ТАТАР ДО КРИМУ НАПЕРЕДОДНІ 1989 р. ЯК ДОСЛІДНИЦЬКА ПРОБЛЕМА

Статтю присвячено досі не розробленій в історіографії темі – поверненню депортованих кримських татар на батьківщину до Криму в період від 1967 до 1989 рр. Запропоновано аналіз наявної історіографії, що заторкує питання повернення та репатріації кримських татар із місць виселення, а також періодизацію повернення. Зроблено висновок про те, що у студіях про примусові міграції, зокрема і в СРСР, зазвичай об'єктом дослідження є рух в одну сторону, тож залишається поза увагою рух у зворотному напрямку, тобто повернення. У статті здійснено огляд наявних дослідницьких підходів до концепту повернення у студіях про міграції та біженство та запропоновано їх застосування до теми повернення кримських татар на батьківщину, задля чого використано наративи безпосередніх учасників подій, отримані методами усної історії. У статті запропоновано розглядати повернення не як подію, а як довготривалий процес шляху до відновлення нормальності, втраченої унаслідок депортації. Довге повернення, у випадку другого покоління депортованих кримських татар, що народилися в Узбекистані, є співзвучним із винайденням власної батьківщини.

Ключові слова: кримські татари, повернення, Крим.

Стюарт Гол, британський соціолог ямайського походження, який сам себе визначав як мігранта, в 1987 р. написав, що «десь глибоко в душі мігранти розуміють, що вони ніколи не повернуться», тому що міграція – це подорож в один бік і вже немає «дому, в який можна повернутися».[1] В той самий час як Гомі Бгабга формував збірник, до якого мала увійти стаття Гола, на Червону площу в Москві вийшли кримські татари з вимогою про організоване повернення кримських татар на батьківщину та відновлення Кримської АРСР як національної автономії кримських татар. Депортація кримських татар і роки у вигнанні не лише підсилили старі наративи, а й посприяли появі нових. Центральним елементом цих наративів, довкола яких утворювалася нова колективна пам'ять, стала втрата батьківщини. Зокрема, попри фрагментарність, а подекуди і маргінальність, у наявній літературі приділяють увагу значенню втраченої батьківщини у формуванні ідентичності та наративах депортованих кримських татар[2]. Натомість мета цієї статті – не доповнити літературу про місце батьківщини в уявленні кримських татар, а встановити нові зв'язки та подивитися на батьківщину через іншу оптику, зосередити увагу на явищі, що, попри свій потенціал, до сьогодні не є належно дослідженим, а саме на *поверненні*[3] кримських татар до Криму.

Історія депортації, боротьби та повернення кримських татар є унікальною, оскільки вони не отримали право на повернення і відновлення автономії у 1956–1957 рр., як більшість «покараних народів». Водночас, їх оминула доля інших нереабілітованих народів, адже вони не вигадали собі нову батьківщину, як це зробили депортовані до та під час війни німці Поволжя, України та Криму,[4] лише частина яких повернулася в довоєнні місця мешкання.[5] Вони також не залиши-

[1] Stuart Hall, "Minimal selves," in *Identity. The Real Me. Post-Modernism and the Question of Identity*, eds. Homi K. Bhabha and Lisa Appignanesi (London: Institute of Contemporary Arts, 1987), 44.

[2] Ayşegül Aydıngün, and Erdoğan Yıldırım, "Perception of Homeland among Crimean Tatars: Cases from Kazakhstan, Uzbekistan and Crimea," *Bilig* 54 (Summer 2010): 21–46; Greta Uehling, *Beyond memory: the Crimean Tatars' deportation and return* (New York: Macmillan, 2004); Brian G. Williams, *The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation* (Boston: Brill, 2001).

[3] З огляду на характер дослідження, а саме аналіз наративів кримських татар, термін *повернення* вживаємо на позначення зворотних міграцій не тільки тих, хто народився у Криму і був депортований у 1944 р., а й другого покоління кримських татар. Загалом, слід зауважити термінологічну невизначеність у студіях із міграцій. Зокрема, на думку Томаса Нейла, дослідникам бракує концептуальної мови для вивчення міграцій. Цит. за: Олена Бетлій, «Біженці у Києві у роки Першої Світової війни: ідентичність, досвід, особисті історії (за матеріалами київського перепису біженців 1916),» *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 2 (2019): 107.

[4] Isabelle Kreindler, "The Soviet Deported Nationalities: A Summary and an Update," *Soviet Studies* 38, no. 3 (July 1986): 400.

[5] Eric J. Schmaltz, "Reform, «rebirth» and regret: The rise and decline of the ethnic-German nationalist *wiedergeburt* movemen t in the USSR and CIS, 1987–1993," *Nationalities Papers* 26, no. 2 (1998): 215–247.

© *Кислий М.-О. О.,* 2020

лися розпорошеними колишніми республіками СРСР, як корейці, значна частина яких визнає, що вони зрусифікувалися.[6] І не перетворилися на етнічну меншість у Казахстані та Киргизстані, як курди.[7] Найбільш подібними серед покараних народів за історичною долею і досвідом до кримських татар, попри брак територіальної автономії у довоєнний період, були турки-месхетинці, які теж були позбавлені права на батьківщину.[8] Ба більше, вони (як і кримські татари) стали заручниками влади не лише центральної, а й місцевої – партійної номенклатури Грузинської РСР, яка, вочевидь, не потребувала нових сусідів.[9] Тим не менш, турки-месхетинці не мали не тільки такого розвинутого національного руху, як кримські татари, але й не поверталися, попри заборони, так інтенсивно на рідні землі, як кримські татари.[10]

Постає запитання: чи можемо ми, оперуючи зазначеними фактами, стверджувати, що інші депортовані та нереабілітовані народи не намагалися повернутися на рідні для них землі до початку перебудови? Наявна історіографія, на жаль, не дає відповіді на це запитання. На думку Грети Юлінґ, «у нас досі немає конкретного розуміння шляхів, якими примусові вигнанці в колишньому СРСР концептуалізували свою прив'язаність до місця».[11] Пітер Ґатрелл пов'язує цю проблему з тим, що історія міграцій, загалом, має лише один напрям вивчення, і лише зрідка приділяють увагу руху у зворотному напрямку, тобто поверненням. Зокрема він запитує: «Як депортовані кримські татари впоралися із поверненням додому?».[12] Таким чином, висвітлення історії повернення кримських татар є важливим не тільки для більш ґрунтовного розуміння історії цього народу, а й для студій із міграцій і біженства загалом.

Наведені у статті наративи кримських татар були здобуті методами усної історії та записані автором у проміжку між 2013 та 2020 рр. за допомогою проблемного напівструктурованого питальника. Найстарший співрозмовник 1928 року народження, наймолодший – 1968-го, тож представлено наративи двох поколінь депортованих кримських татар: ті, хто народився у Криму, й ті, хто народився у вигнанні. Імена інформантів подано без прізвищ, у тих випадках, якщо вони самі прийняли таке рішення. Натомість, навіть якщо інформант називав прізвище, з міркувань безпеки тут їх скорочено.

Нижче ми детальніше зупинимося на аналізі *повернення* у літературі та на дослідницьких підходах, які, на нашу думку, доцільно використовувати до вивчення зворотних міграційних процесів.

Повернення, якого не помітили історики

У літературі проблемі повернення кримських татар до Криму не приділено належної уваги. Навіть у тих дослідженнях, де цю тему винесено в заголовок, вона залишається на маргінесах. Такий підхід є загалом характерним для історіографії «покараних народів», де вже визначено певні реперні точки, між якими і рухається наратив, а повернення фіксується лише як масове явище наприкінці 1980-х рр.

Однією з таких реперних точок є указ Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», який, попри проголошувану реабілітацію народу, не вирішував проблему повернення кримських татар до Криму. Деякі дослідники взагалі обмежуються згадками про указ 1967 р., навіть не зазначаючи, що, попри його маніпулятивну та оманливу природу, кримські татари робили спроби повернення, не наводять інші ключові події у житті народу, одразу

[6] Changzoo Song, "Joseonjok and Goryeo Saram Ethnic Return Migrants in South Korea: Hierarchy Among Co-ethnics and Ethnonational Identity," in *Diasporic Returns to the Ethnic Homeland. The Korean Diaspora in Comparative Perspective*, eds. Takeyuki Tsuda and Changzoo Song (Palgrave Macmillan, 2019), 72.

[7] Otto Pohl, "Kurds in the USSR, 1917–1956," *Kurdish Studies* 5, no. 2 (2017): 169.

[8] Аркадий Вяткин, Эдуард Кульпин, «Введение,» в *Крымские татары: проблемы репатриации*, ред. Аркадий Вяткин, Эдуард Кульпин (Москва: Институт востоковедения РАН, 1997), 5.

[9] Ray Kakoli, "Repatriation and De-territorialization: Meskhetian Turks' Conception of Home," *Journal of Refugee Studies* 13, no. 4 (2000): 392.

[10] Тут важливо додати, що, на думку Б. Вільямса, турки-месхетинці більше претендували на еміграцію до Туреччини. Райан Б'юкенон стверджує, що розпорошеність турків-месхетинців світом не є показником безрідності: те, що вони втратили зв'язок, ще не означає, що вони втратили і коріння, а Людмила Алєксєєва наводить історію боротьби турків-месхетинців за своє право жити на батьківщині. За матеріалами: Brian G. Williams, *The Crimean Tatars. From Soviet genocide to Putin's conquest* (New York: Oxford University Press, 2016), 135–136; Ryan Buchanan, "Transcending return: conceptions of place, home, and homeland among the Meskhetians of Georgia" (MA thesis, Carleton University, 2012), 37; Людмила *Алексеева, История инакомыслия в СССР: Новейший период* (Вильнюс; Москва: Весть, 1992), 119–122.

[11] Greta Uehling, "Thinking about place, home, and belonging among Stalin's forced migrants: A comparative analysis of Crimean Tatars and Meskhetian Turks," in *Meskhetian Turks at a crossroads: Integration, repatriation, or resettlement?*, eds. Tom Trier and Andrei Khanzhin (London: Global Book Marketing, 2007), 610.

[12] Peter Gatrell, "Population displacement in the Baltic region in the twentieth century: from 'refugee studies' to refugee history," *Journal of Baltic Studies* 38, no. 1 (2007): 48.

перестрибуючи до 1989 р.[13] Наприклад, Каріна Коростеліна завершує підрозділ про депортацію згадкою про те, що в післявоєнний період кримські татари шукали шляхи до повернення, але їм це було заборонено, і вже наступний підрозділ із заголовком «Репатріація – звільнення кримських татар» авторка починає із 1989 р.[14] Еміль Паін обмежується тим, що вказує, що між 1967 і 1978 рр. повернулися 10 % населення, натомість у 1987 р. це зробили вдесятеро більше кримських татар.[15] Браян Вільямс в обох своїх книгах не обмежується згадкою про неконтрольовану міграцію після указу 1967 р., але й говорить про політику організаційного набору, хоча й відносить його на 20 років пізніше, в кінець 1980-х.[16]

Існують також певні спроби вписати повернення в історію національного руху кримських татар.[17] Зокрема, автори хрестоматійного видання «Крымскотатарское национальное движение» зазначають, що указ 1967 р. посприяв поширенню руху і на Крим.[18] На думку Гульнари Бекірової, у 1970–1980-х рр. відбулося переміщення найактивніших дій руху до Криму.[19]

Немає серед дослідників згоди щодо того, що саме вважати *поверненням* і чи є *повернення* і *репатріація* лише тотожними термінами на позначення одного явища. Також немає сталої назви на означення тих процесів, що відбувалися після 1967 р., у пам'яті народу. Термін *репатріація* потрапив у літературу вже в середині 1990-х рр., ймовірно у зв'язку із появою студій із біженства та міграцій на пострадянському просторі, а також завдяки діяльності Програми Розвитку та Інтеграції Криму ООН, що діяла на півострові з 1995 р., та Управління Верховного комісара ООН у справах біженців.[20] Слід зазначити, що попередньо цей термін не використовували для позначення боротьби за повернення та власне спроб повернення кримських татар у відповідній тогочасній[21] літературі. Стенлі Вардіс у 1971 р.,[22] Пітер Потічний у 1975 р.,[23] Ізабель Крейндлер у 1986 р.,[24] Людмила Алєксєєва у 1992 р.[25] послуговуються виключно терміном *повернення* (return). Алан Фішер використовує термін *репатріація* лише на позначення процесу примусового повернення кримськотатарських військовополонених у СРСР після закінчення Другої світової війни.[26] Натомість видання Інституту відкритого суспільства у Нью-Йорку 1996 р. вже має характерну назву «Репатріація кримських татар та запобігання конфліктам».[27] Поступово термін *репатріація* (та похідний від нього *репатріанти*) входить у науковий обіг істориків,[28] соціологів,[29] етносоціологів,[30] демографів,[31] економістів,[32] етнологів[33] та антропологів[34] на позначення процесу масового переселення кримськотатарського народу до Криму, що відбувався з кінця 1980-х рр., їх адаптації та облаштування.

Якщо застосовувати словник, що притаманний студіям із міграцій, то відмінності між *поверненням* і *репатріацією* полягають у чинниках, що впливали на прийняття рішення про переселення. Зокрема, якщо *повернення* відбувалися під впливом ностальгії та відчуття

[13] Marina Zaloznaya et al., "Migration as Social Movement. Voluntary Group Migration and the Crimean Tatar Repatriation," *Population and Development Review* 38, no. 2 (2012): 259–284.

[14] Karina Korostelina, "Crimean Tatars From Mass Deportation to Hardships in Occupied Crimea," *Genocide Studies and Prevention* 9, no. 1 (2015): 40.

[15] Emil Payin, "Population transfer. The Crimean Tatars return Home," *Cultural Survival Quartely* 16*,* no. 1 (Winter 1992): 34.

[16] Williams, *The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation*, 436; Williams, *The Crimean Tatars. From Soviet genocide to Putin's conquest*, 136.

[17] Наприклад: Олег Бажан і Юрій Данилюк, *Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті рр. XX ст.)* (Київ: Рідний край, 2000).

[18] Михаил Губогло і Светлана Червонная, *Крымскотатарское национальное движение,* том 1 (Москва: ЦИМО, 1992), 106.

[19] Гульнара Бекірова, *Пів століття опору: Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991роки). Нарис політичної історії* (Київ: Критика, 2017), 254.

[20] Ирина Прибыткова, «Современные миграционные процессы: теоретико-методологические аспекты исследований,» *Социология: теория, методы, маркетинг* 1 (1999): 166.

[21] Тобто у період до 1989 р.

[22] V. Stanley Vardys, "The Case of the Crimean Tartars," *The Russian Review* 30, no. 2 (April 1971): 101–110.

[23] Peter J. Potichnyj, "The Struggle of the Crimean Tatars," *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes* 17, no. 2/3 (Summer and Fall, 1975): 302–319.

[24] Kreindler, "The Soviet Deported Nationalities," 387–405.

[25] Алексеева*, История инакомыслия*.

[26] Alan W. Fisher, *The Crimean Tatars* (Stanford: Hoover Institution Press, 1978), 159.

[27] *Crimean Tatars Repatriation and Conflict prevention* (New York: Open Society Institute, 1996).

[28] Brian G. Williams, "The Crimean Tatar exile in Central Asia: A case study in group destruction and survival," *Central Asian Survey* 17, no. 2 (1998): 285–317.

[29] Ирина Прибыткова, «Современные миграционные процессы: обустройство и адаптация ранее депортированных крымских татар в Крыму,» *Социология: теория, методы, маркетинг* 1 (2000): 152–162.

[30] Анна Кислая, "Диагональный анализ этнических проблем в Крыму," *Annales* 3 (2001): 118–125.

[31] Олег Габриелян, Вячеслав Зарубин, Александр Кислый и др., ред. *Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство* (Симферополь: Амена, 1998).

[32] Рефат Аметов, «Экономическая сущность категории "возвращение и обустройство" депортированного народа Крыма,» *Культура народов Причерноморья* 6 (1999): 12–15.

[33] Олена Соболєва, «Формування образу етнічної батьківщини кримських татар в умовах репатріації та облаштування в АР Крим,» *Матеріали до української Етнології* 10 (2010): 44–48.

[34] Светлана Червонная*, «*Крымскотатарское национальное движение (1994–1996),» *Исследования по прикладной и неотложной этнологии* 101 (1997): 3–28.

належності (*belonging*) або апелювання до права на повернення, тобто *pull factors,* то *репатріації* – через так звані *push factors*, що ніби підштовхують спільноту. До останніх можна віднести Ферганські події та Декларацію Верховної Ради СРСР від 14 листопада 1989 р. «Про визнання незаконними та злочинними репресивних актів проти народів...». Досить умовні статистичні дані показують, як саме відбувалося зростання кількості кримськотатарського населення у Криму: 17,5 тисячі в 1988, 38,3 тисячі в 1989 і 83,1 тисячі в 1990-х рр.[35] З огляду на це, ми пропонуємо говорити про практики *повернення*, що відбувалися до 1989 р., та *репатріацію*, що розпочалася на зламі 1980–1990-х рр. як всеохопне частково організоване[36] переселення, верхню межу якого встановити майже неможливо.[37]

Брак досліджень із зазначеної теми можна пояснити не тільки важкодоступністю джерел, а й методологічною складністю вивчення феномену «повернення». Нижче розглянемо деякі з підходів і водночас використаємо їх для аналізу зібраних автором усноісторичних джерел.

Міф про повернення

У студіях із дослідження мігрантів та біженців при вивченні повернень послуговуються концепцією міфу про повернення.[38] Така концепція допомогла зафіксувати те, що мігранти не тільки здійснюють переселення із наміром повернутися, а й можуть зберігати інтенцію до повернення, навіть укоренившись, ба більше, згодом передаючи її до наступних поколінь. Однак відкритим залишається питання, чи здійснять вони колись цей акт повернення, чи й надалі житимуть, конструюючи цей міф. Через свою утилітарність та універсальність концепт міфу про повернення набуває популярності у студіях із міграцій і діаспор, адже, як виявилося, він стосується не тільки мігрантів, а й біженців, які через багато років після виселення бачать своє перебування у вигнанні як тимчасове.[39] Зокрема, Аль-Рашид наголошує, що майже всі арабські біженці з Іраку зберігають орієнтацію на рідні їм землі, попри роки, проведені у вигнанні.[40] Однак, на думку Роджера Зеттера, міф про повернення потрібно переглянути, адже, попри обставини та невизначеність, повернення все ж таки є реальним і матеріальним процесом.[41] Міфом є не повернення, а те, що залишилося в минулому, тобто дім, місце, яке реконструюється в ідеалізованій формі та набуває ознак міфу.[42]

У випадку із кримськими татарами концепція міфу про повернення заслуговує на увагу з двох причин. По-перше, вона дає змогу пояснити віру кримських татар у повернення до 1956 р., тобто до скасування режиму спецпоселень, коли повернення не було можливим взагалі. По-друге, ця концепція фреймує подальші події, тобто всеохопне прагнення до повернення, як подолання цього міфу спільнотою («Кожен був упевнений, що він повернеться. […] У них в очах було видно, що це станеться»),[43] тобто перехід від надії на повернення до власне повернення. Міф про повернення у кримських татар з'являється одразу після прибуття до спецпоселень і пов'язаний із вірою у те, що сталася жахлива помилка і влада не могла з ними так вчинити. Спочатку звинувачували владу (Берія) і очікували на справедливе рішення від Сталіна. Деякі навіть не розпаковували дорожні вузли.[44] Шефіка Абдураманова згадує, що перші роки не будували будинки, а лише копали землянки, бо «Сталін нічого не знає, йому скажуть і він всіх нас поверне».[45] Пізніше відбувається трансформація у «влада погана, але Сталін не знав».[46]

У вигнанні відбувається формування того, що Марк Ізраєль, деконструюючи означений міф, називає екзильними ідеологіями,[47] які можуть бути спрямовані на адаптацію, звикання до нового дому, конструювання міфу про повернення,

[35] Губогло, Червонная, *Крымскотатарское национальное движение*, 153.

[36] Брайян Вільямс, спираючись на свідчення своїх інформантів, стверджує, що переселення було добре злагодженим процесом, у якому одиницями пересування були не тільки родини, а й сусідства (Williams, *The Crimean Tatars. From Soviet genocide to Putin's conquest*, 140).

[37] Автору траплялися інформанти, що поверталися до Криму в 2013 р. Точна кількість кримських татар, що залишилися в Узбекистані, але хотіли б повернутися за сприятливих обставин, невідома.

[38] Міф про повернення з'являється на позначення прагнення пакистанських мігрантів у Британії здійснити повернення додому. За матеріалами: Muhammad Anwar, *The Myth of Return* (London: Heineman, 1979).

[39] Madawi Al-Rasheed, "The Myth of Return: Iraqi Arab and Assyrian Refugees," *London Journal of Refugee Studies* 7, no. 2–3 (1994): 200.

[40] Ibid., 210.

[41] Roger Zetter, "Reconceptualizing the Myth of Return: Contuity and Transition Amongst the Greek-Cypriot Refugees of 1974," *Journal of Refugee Studies* 12, no. 1 (1999): 6.

[42] Ibid., 6.

[43] Інтерв'ю автора з Османом Т., 1967 р. н., 29 жовтня 2013 р.

[44] Інтерв'ю автора з Расимом Б., 1939 р. н., 10 січня 2014 р.

[45] Інтерв'ю автора з Шефікою А., 1950 р. н., 9 січня 2014 р.

[46] Алие Акимова, «...И зори родины далекой,» *Дружба Народов* 3 (2002), https://magazines.gorky.media/druzhba/2002/3/i-zori-rodiny-dalekoj.html?fbclid=IwAR3aHN2c5vPiyJB19QiSlL6yib8W4432_Z949HQL3ST7vE3tbR_3_OXZYuE.

[47] Mark Israel, "South African War Resisters and the Ideologies of Return from Exile," *Journal of Refugee Studies* 15, no. 1 (March 2002): 27.

або ж на кристалізацію ідеї повернення, яку Аль-Рашид називає «одержимістю», здатною паралізувати щоденну активність.[48] Зокрема, саме в категоріях одержимості, ідеї, яку неможливо відкинути, згадують повернення кримські татари у своїх наративах. Льоману було 29 років, коли він зрозумів, що спогади про дитинство в Криму не дають йому жити. Вночі він не міг заснути, а якщо засинав, то бачив рідні місця. Після указу Президії Верховної Ради СРСР від 5 вересня 1967 р. «Про громадян татарської національності, які проживали в Криму», Льоман вирішив, що нема вже куди далі чекати, та вирушив до Криму: «Я не міг вже далі чекати, коли нас переселять. Ми, мабуть, не дочекаємося».[49] Рефат у 1968 р. поїхав за подорожницею до санаторію в Ялті, хоча насправді Ялта йому не була потрібна, він хотів побувати у себе на батьківщині в селі К'оз. Повернувшись до родини в Узбекистан, він через деякий час визнав, що більше не може там жити, він хоче бути на батьківщині і, покинувши все, вирушив до Криму.[50] Якщо Льоман і Рефат, які народилися у Криму до депортації, мали чіткий образ втраченої батьківщини, що викликав патологічний стан одержимості ідеєю повернення[51] та виконання обов'язку повернутися,[52] то друге покоління кримських татар, народжених у вигнанні, всмоктували розповіді старших. Видається, що пам'ять має ключове значення у формуванні образу дому.[53] Осман, який народився в Узбекистані, згадує, що родинні перекази мали таку силу, що вночі йому почав снитися Крим.[54] Едіє в дитинстві чула від батька, що він обов'язково поверне сім'ю на батьківщину: «Я зростала в родині, в якій була така програма, тобто ще в дітей було закладено, що це наша земля».[55] Ці свідчення перегукуються зі спостереженнями Зеттера: повернення з міфу перетворюється на ідею, намір, прагнення і навіть претензію.

[48] Al-Rasheed, "The Myth of Return," 201.

[49] Інтерв'ю автора з Льоманом, 1938 р. н., 13 серпня 2017 р.

[50] Інтерв'ю автора з Мусфіре, 1933 р. н., 12 серпня 2017 р.

[51] Israel, " South African War Resisters," 36.

[52] Діна Камінська, московська адвокатка, відома своєю участю у Ташкентському процесі та у захисті Мустафи Джемілєва, зазначила, що кримські татари живуть думкою про повернення та вбачають у поверненні свій обов'язок. За матеріалами: Дина Каминская, *Записки адвоката* (Москва: Новое издательство, 2009), 390.

[53] Reeves Madeleine, "Introduction: contested trajectories and a dynamic approach to place," *Central Asian Survey* 30, no. 3–4 (2011): 308.

[54] Інтерв'ю автора з Османом Т.

[55] Інтерв'ю автора з Едіє М., 1963 р. н., 12 серпня 2015 р.

Повернення – дім – ідентичність

Очевидним є те, що в межах наявних дослідницьких підходів категорію повернення намагаються пояснити через нерозривний зв'язок із місцем, тобто домом. І навпаки, концепт дому для вигнанців набуває форми, якщо розглядати його в комплексі із поверненням.

Анастасія Хрісту пропонує дослідницьку модель, у якій нерозривними є поняття повернення, дому та ідентичності, та ставить запитання: чи конструюють мігранти своє повернення як пошук ідентичності, і якщо так, чи пов'язана ця ідентичність із місцем, тобто домом?[56] На її думку, міграції у зворотному напрямі визначають та конструюють поняття дому та місце індивідуума у ньому.[57] Зуріє народилася в Узбекистані і з дитинства захопилася культурою свого народу, яка не була представлена належним чином у публічному просторі. Лише повернення до Криму, як вона сама стверджує, надало їй доступ до джерел. Зі старих фото та музейних експозицій вона відбудовує свій кримськотатарський Крим і власну ідентичність.[58] Зуріє каже, що повернення було необхідним, щоб діти жили на своїй батьківщині, були сповнені цим, бо її покоління мало лише історії.[59]

Шеллі Маллет пропонує подивитися на дім як на поняття, у яке інтегровані ідеї перебування, залишання та подорожі (*staying leaving, and journeying*), де дім – це і місце походження, і місце призначення.[60] Майделін Рівз підхоплює цю ідею і стверджує, що *місце* конструюється за допомогою руху,[61] ба більше, рух потрібен для локалізації себе у просторі.[62] Видається, що саме осмислення повернення як руху (*routes to roots*[63]) надало дослідникам можливість подивитися на це не як на подію, що має чітко визначені початок і кінець, а як на процес, розтягнутий у часі. Повернення як подорож додому не обов'язково закінчується із прибуттям, більше того, містить у собі так зване вселення (emplacement). Спираючись

[56] Anastasia Christou, *Narratives of Place, Culture and Identity. Second-Generation Greek-Americans Return 'Home'* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006), 18.

[57] Ibid., 15.

[58] Інтерв'ю автора з Зуріє, 1968 р. н., 10 серпня 2017 р.

[59] Там само.

[60] Shelley Mallett, "Understanding Home: A Critical Review of the Literature," *The Sociological Review* 52, no. 1 (2004): 77.

[61] Madeleine, "Introduction," 308.

[62] Reeves, "Introduction," 313.

[63] Marianne Hirsch and Nancy K. Miller, "Introduction," in *Rites of Return. Diaspora Poetics and the Politics of Memory*, eds. Marianne Hirsch, Nancy K. Miller (New York: Columbia University Press, 2011), 3.

на концепцію лімінальності Віктора Тьорнера, а саме на ідею наявності певного обряду перетворення, тобто переходу від одного стану до іншого, Джуліан Хемер стверджує, що повернення має здатність змінювати ідентичність індивідуума.[64] Дослідниця вбачає доцільним розглядати повернення поетапно, і пропонує п'ять етапів: прийняття рішення про повернення, прибуття, зустріч із батьківщиною, життя на батьківщині та залишення на батьківщині.[65]

Наратив Мусфіре, в якому йдеться про поневіряння після повернення, проблеми з пропискою, житлом і працевлаштуванням, є прикладом довгого повернення, що триває і після прибуття. Цей процес вона означує як болючий та шоковий для родини.[66] Лютфі хоч і пощастило отримати право мешкати в Криму, його розповідь свідчить про те, що повернення триває доти, доки весь народ не повернувся.[67] Повернення перетворюється на обов'язок перед предками, собою та дітьми, новий, і попри всі труднощі, захопливий досвід, шлях, який треба пройти ще раз, але у зворотному напрямку, подорож, яку треба здійснити для того, щоб повернути собі дім. Наративи повернення, такі як у Льомана та Мусфіре з Рефатом, передбачають, що весь Крим – це батьківщина, але для них подорож закінчується лише із поверненням до рідного села, що стало можливим лише на початку 1990-х рр. Льоман повертається до рідного села Отузи, де в 1990 р. побудував будинок, в якому виросли його онуки,[68] Рефат із родиною – в 1990 р. до рідного села батька – К'оз.[69] Для другого покоління кінець повернення теж нерідко пов'язаний із місцем мешкання родини до депортації або із батьківським домом, попри те, що вони його не знали. Рефат Чубаров згадує, що він відчув, що його повернення закінчилося, а вселення відбулося, коли він спромігся викупити будинок, який до депортації належав родині, й віддав ключі своїй матері.[70]

Попри те, що в уявленні спільноти повернення додому – це повернення до нормальності,[71] насправді це тривалий процес, що передбачає не тільки пошук дому, а й пошук себе в ньому. Кримські татари вбачали в поверненні на батьківщину повернення до гармонійності,[72] що є швидше уявленням про те, яким було життя у Криму до 1944-го, попри війну та лихоліття 1930-х рр. Батько Зуріє все життя працював з автомобілями, і тому він мріяв, що після повернення на батьківщину не сяде за кермо, мріяв про коня, мріяв, що їздитиме бричкою. Він завжди розповідав дітям про красу Криму. Він приїхав першим і, справді, придбав бричку.[73] Зеттертер стверджує, що мігрантам, що повертаються, властива віра у те, що дім буде таким самим, яким він був до виселення. Зокрема, Лютфі з болем згадує фруктові сади, які були в Криму до депортації і які було вирубано після війни,[74] а отже і гармонійності життя, як до 1944 р., вже немає.

Висновки

Як засвідчив аналіз наявних дослідницьких підходів, єдиного методу вивчення повернень немає. Ба більше, повернення не є у фокусі уваги досліджень примусових виселень, зокрема так званих радянських депортацій «покараних народів». Історіографія історії кримських татар у другій половині XX ст. або оминає тему повернень, як таку, що суперечить поданій у деяких дослідженнях наративній схемі, або розглядає повернення як елемент національного руху кримських татар за повернення. У цій статті ми подивилися на *повернення* як на ідею, що виникає у середовищі депортованих кримських татар під впливом колективної пам'яті, наративів про минуле та практик, що були пов'язані із домом. Ця ідея нерідко має характер «одержимості», що примушує здійснювати повернення попри заборони радянської влади. Фактично, у випадку кримських татар те, що мало би бути *міфом про повернення*, перетворилося власне на всеохопне прагнення до *повернення*, як подолання цього міфу спільнотою. Повернення – це не тільки конструювання батьківщини, винайдення нової батьківщини на заміну втраченій, а й формування власної ідентичності на цьому шляху додому. Повернення як подорож не обов'язково закінчується із прибуттям додому, більше того, містить у собі так зване вселення та боротьбу за власні права (*rites to rights*). Отже, попри низку наведених

[64] Juliane Hammer, *Palestinians born in exile:diaspora and the search for a homeland* (University of Texas Press, 2005), 116–117.
[65] Ibid., 117.
[66] Інтерв'ю автора з Мусфіре.
[67] Інтерв'ю автора з Лютфі Б., 1928 р. н., 7 серпня 2015 р.
[68] Інтерв'ю автора з Льоманом.
[69] Інтерв'ю автора з Мусфіре.
[70] Інтерв'ю автора з Рефатом Ч., 1957 р. н., 3 квітня 2020 р.
[71] Peter Kabachnik et al., "Where and When is Home? The Double Displacement of Georgian IDPs from Abkhazia," *Journal of Refugee Studies* 23, no. 3 (2010): 315–336.
[72] Helena Schulz and Juliane Hammer, *The Palestinian diaspora: Formation of identities and politics of homeland* (London and New York: Routledge), 205.
[73] Село під Керчю, зараз має назву Приозерне.
[74] Інтерв'ю автора з Лютфі Б., 1928 р. н., 1 серпня 2017 р.

викликів для дослідників, тема повернення кримських татар на батьківщину має потенціал концептуально пояснити міграційні процеси, що відбувалися у зворотному напрямі.

Bibliographic References

Akimova, Alie. "...I zori rodiny dalekoj." *Druzhba Narodov* 3 (2002). https://magazines.gorky.media/druzhba/2002/3/i-zori-rodiny-dalekoj.html?fbclid=IwAR3aHN2c5vPiyJB19QiSlL6yib8W4432_Z949HQL3ST7vE3tbR_3_OXZYuE.

Alekseeva, Lyudmila. *Istoriya inakomysliya v SSSR: Novejshij period*. Vil'nyus; Moskva: Vest', 1992.

Al-Rasheed, Madawi. "The Myth of Return: Iraqi Arab and Assyrian Refugees." *London Journal of Refugee Studies* 7, no. 2–3 (1994): 199–219.

Ametov, Refat. "Ekonomicheskaya sushchnost' kategorii «vozvrashchenie i obustrojstvo» deportirovannogo naroda Kryma." *Kul'tura narodov Prichernomor'ya* 6 (1999): 12–15.

Anwar, Muhammad. *The Myth of Return*. London: Heineman, 1979.

Aydıngün, Ayşegül, and Yıldırım, Erdoğan. "Perception of Homeland among Crimean Tatars: Cases from Kazakhstan, Uzbekistan and Crimea." *Bilig* 54 (Summer 2010): 21–46.

Bazhan, Oleh, and Yurii Danyliuk. *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh–80-ti rr. XX st.)*. Kyiv: Ridnyi krai, 2000.

Bekirova, Gulnara. *Piv stolitya oporu: Krimski Tatari vid vignannia do povernennia (1941–1991 roki). Naris politichnoi istoriyi.* Kyiv: Krityka, 2017.

Betlii, Olena. "Bizhentsi u Kiyevi u roki Pershoi Svitovoi viyni: identichnist, dosvid, osobisti istorii (za materialami kiyivskogo perepisu bizhentsiv 1916)." *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky* 2 (2019): 106–123.

Buchanan, Ryan. "Transcending return: conceptions of place, home, and homeland among the Meskhetians of Georgia." MA thesis, Carleton University, 2012.

Chervonnaya, Svetlana. "Krymskotatarskoe nacional'noe dvizhenie (1994–1996)." *Issledovaniya po prikladnoj i neotlozhnoj etnologii* 101 (1997): 3–28.

Christou, Anastasia. *Narratives of Place, Culture and Identity. Second-Generation Greek-Americans Return 'Home'.* Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Crimean Tatars Repatriation and Conflict prevention. New York: Open Society Institute, 1996.

Ediye M., 1963. Interviewed by author. August 12, 2015.

Fisher, Alan. *The Crimean Tatars.* Stanford: Hoover Institution press, 1978.

Gabrielyan, Oleg, Vyacheslav Zarubin, and Aleksandr Kisly. *Krymskie repatrianty: deportaciya, vozvrashchenie i obustrojstvo*. Simferopol': Amena, 1998.

Gatrell, Peter. "Population displacement in the Baltic region in the twentieth century: from 'refugee studies' to refugee history." *Journal of Baltic Studies* 38, no. 1 (2007): 43–60.

Guboglo, Mihail, and Svetlana Chervonnaya. *Krymskotatarskoe nacional'noe dvizhenie.* Vol. 1. Moskva: CIMO, 1992.

Hall, Stuart. "Minimal Selves." in *Identity. The Real Me. Post-Modernism and the Question of Identity*, edited by Homi K. Bhabha and Lisa Appignanesi, 44–46. London: Institute of Contemporary Arts, 1987.

Hammer, Juliane. *Palestinians born in exile:diaspora and the search for a homeland.* University of Texas Press, 2005.

Hirsch, Marianne, and Nancy K. Miller. "Introduction." In *Rites of Return. Diaspora Poetics and the Politics of Memory*, edited by Marianne Hirsch, Nancy K. Miller, 1–20. New York: Columbia University Press, 2011.

Israel, Mark. "South African War Resisters and the Ideologies of Return from Exile." *Journal of Refugee Studies* 15, no. 1 (March 2002): 26–42.

Kabachnik, Peter, Joanna Regulska, and Beth Mitchneck. "Where and When is Home? The Double Displacement of Georgian IDPs from Abkhazia." *Journal of Refugee Studies* 23, no. 3 (2010): 315–336.

Kakoli, Ray. "Repatriation and De-territorialization: Meskhetian Turks' Conception of Home." *Journal of Refugee Studies* 13, no. 4 (2000): 391–414.

Kaminskaya, Dina. *Zapiski advokata.* Moskva: Novoe izdatel'stvo, 2009.

Kislaya, Anna. "Diagonal'nyj analiz etnicheskih problem v Krymu." *Annales* 3 (2001): 118–125.

Korostelina Karina. "Crimean Tatars From Mass Deportation to Hardships in Occupied Crimea." *Genocide Studies and Prevention* 9, no. 1 (2015): 33–47.

Kreindler, Isabelle. "The Soviet Deported Nationalities: A Summary And An Update." *Soviet Studies* 38, no. 3 (1986): 387–405.

L'oman, 1938. Interviwed by author. August 13, 2015.

Lutfi B., 1928. Interviewed by author. August 7, 2015.

Lutfi B., 1928. Interviewed by author. August 1, 2017.

Madeleine, Reeves. "Introduction: contested trajectories and a dynamic approach to place." *Central Asian Survey* 30, no. 3–4 (2011): 307–330.

Mallett, Shelley. "Understanding Home: A Critical Review of the Literature." *The Sociological Review* 52, no. 1 (2004): 62–89.

Musfire, 1933. Interviewed by author. August 12, 2017.

Osman T., 1967. Interviewed by author. October 29, 2013.

Payin, Emil. "Population transfer. The Crimean Tatars return Home." *Cultural Survival Quartely* 16*,* no. 1 (Winter 1992): 30–63.

Pohl, Otto. "Kurds in the USSR, 1917–1956." *Kurdish Studies* 5, no. 2 (2017): 157–171.

Potichnyj, Peter J. "The Struggle of the Crimean Tatars." *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes* 17, no. 2/3 (Summer and Fall, 1975): 302–319.

Pribytkova, Irina. "Sovremennye migracionnye processy: teoretiko-metodologicheskie aspekty issledovanij," *Sociologiya: teoriya, metody, marketing* 1 (1999): 161–172.

Pribytkova, Irina. "Sovremennye migracionnye processy: obustrojstvo i adaptaciya ranee deportirovannyh krymskih tatar v Krymu." *Sociologiya: teoriya, metody, marketing* 1 (2000): 152–162.

Rasim B., 1939, Interviewed by author, January 10, 2014.

Refat Ch., 1957, Interviewed by author April 3, 2020.

Schmaltz, Eric J. "Reform, «rebirth» and regret: The rise and decline of the ethnic-German nationalist *wiedergeburt* movement in the USSR and CIS, 1987–1993." *Nationalities Papers* 26, no. 2 (1998): 215–247.

Schulz, Helena, and Juliane Hammer. *The Palestinian diaspora: Formation of identities and politics of homeland*. London and New York: Routledge, 2003.

Soboleva, Olena. "Formuvannya obrazu etnichnoi batkivshini krimskih tatar v umovah repatriaziyi ta oblashtuvannya v AR Krim." *Materialy do Ukrainskiyoi Etnologiyi* 10 (2010*)*: 44–51.

Song, Changzoo. "Joseonjok and Goryeo Saram Ethnic Return Migrants in South Korea: Hierarchy Among Co-ethnics and Ethnonational Identity." In *Diasporic Returns to the Ethnic Homeland. The Korean Diaspora in Comparative Perspective*, edited by Takeyuki Tsuda and Changzoo Song, 57–77. Palgrave Macmillan, 2019.

Uehling, Greta. *Beyond memory: the Crimean Tatars' deportation and return*. New York: Macmillan, 2004.

Uehling, Greta. "Thinking about place, home, and belonging among Stalin's forced migrants: A comparative analysis of Crimean Tatars and Meskhetian Turks." In *Meskhetian Turks at a crossroads: Integration, repatriation, or resettlement?*, edited by Tom Trier and Andrei Khanzhin, 610–635. London: Global Book Marketing, 2007.

Vardys, V. Stanley. "The Case of the Crimean Tartars." *The Russian Review* 30, no. 2 (April 1971): 101–110.

Vyatkin, Arkadij, and Kul'pin, Eduard. "Vvedenie." In *Krimskie tatari: Problemi repatriatsii,* edited by Arkadiy Vyatkin and Eduard Kulpin, 5–18. Moskva: Institut vostokovedenia RAN, 1997.

Williams, Brian G. *The Crimean Tatars. From Soviet genocide to Putin's conquest*. New York: Oxford University Press, 2016.

Williams, Brian G. *The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation*. Boston: Brill, 2001.

Williams, Brian G. "The Crimean Tatar exile in Central Asia: A case study in group destruction and survival." *Central Asian Survey* 17, no. 2 (1998): 285–317.

Zaloznaya, Marina, and Theodore Gerber. "Migration as Social Movement. Voluntary Group Migration and the Crimean Tatar Repatriation." *Population and Development Review* 38, no. 2 (2012): 259–284.

Zetter, Roger. "Reconceptualizing the Myth of Return: Contuity and Transition Amongst the Greek-Cypriot Refugees of 1974." *Journal of Refugee Studies* 12, no. 1 (1999): 1–22.

Zuriye, 1968. Interviewed by author. August 10, 2017.

M.-O. Kisly

RETURN OF CRIMEAN TATARS TO THE CRIMEA BEFORE 1989 AS A RESEARCH PROBLEM

The article examines an under-researched issue of the return of deported Crimean Tatars to their Homeland in 1967–1989 using new sources obtained by methods of oral history. According to the analysis of the existing historiography made in this article, there is a lack of research dealing with issues of the return of Crimean Tatars in 1967–1989. Indeed, the studies of forced migration, including those in the Soviet Union, concentrate usually on the issue of moving in one direction, leaving aside the motion in the opposite direction. Absence of research on this issue can be explained not only by the lack of sources but also by the methodological complexity of studying the phenomenon of 'return'. In accordance with the historical context and push-pull factors of migration, the article addresses differentiation between the return (before 1989) and repatriation (after 1989) phenomena. To ensure adequate disclosure of the research hypothesis, the article provides an overview of the existing research approaches to the concept of returning in studies on Migration and Refugee. It is concluded that there is no coherent approach to the return. The article argues that the Crimean Tatars' return to their homeland was a process of overcoming the myth of return. In addition, an idea of claiming the homeland based on memories of the Crimea and family narratives emerged among Crimean Tatars during the period of exile. The article addresses the return not as an event but as a long process of the journey to restoration of normality which was lost as a result of deportation in 1944. The end of the return is not always an arrival; moreover, the return includes an emplacement process. Actually, the journey home, the so-called route to root, significantly influenced on reimagining the home and reforging of identity. Therefore, studying the Crimean Tatars' return contributes significantly not only to the history of Crimean Tatars, moreover, it is important for the understanding of the reverse migration process in migration studies.

Keywords: Crimean Tatars, return, Crimea.

Матеріал надійшов 17.03.2020

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)